

MUHAKEMET-ÜL-LUGETEJN.

MIR 'ALI-SÎR (NEVÂJÎ) CSAGATAJ-TÖRÖKJÉBŐL.

KÖZLI VÁMBÉRY ÁRMIN.

Előjegyzet.

A nem rég a magyar közönség elébe terjesztett „Abuska : csagatajtörök szógyűjtemény“-nek figyelmes olvasója kétség nélkül észrevette már, hogy mily különös nagyra becsüléssel tétetik abban többhelyt Mir 'Ali-Sîrnek fent czimzett munkájáról említés. Kiténik hogy az Abuska szerzője ugyancsak a Muhâkemet-ül-lugetejnt is, Mir 'Ali-Sîr egyéb munkáin kívül, forrásnak használta nagy szorgalmasan, melyből pedig nem csak megjegyezni való szokat, hanem egyenesen nyelvészeti észrevételeket vehetett át. Ez eléggé magyarázza azon érdekeltséget, melylyel a Muhâkemet-ül-lugetejnt iránt kell lennünk, ha érdekel az Abuska szógyűjtemény ; mert nem kevesebbről van itt szó, mint ennek egyik forrásáról, mely abban nekünk is hozzáférhetővé leszen. Ennek bírása vala tehát egyik fő-ohajtásom, midőn tavál ősszel visszatértem volt Stambulba, és csakugyan annyira kedvezett a szerencse, hogy nem sokára a Fâtih (Hódító, II. Muhammed) könyvtárában Mir 'Ali-Sîr összes munkáinak egy példányára akadék, mely hihetőleg ugyanazon tiszteletpéldány, melyet a szerző a Hódító fiának, II. Bajezidnek küldött és melyet ez az atyja tiszteletére alapított könyvtárban letett. Egy vastag 4-ed rétv, a legszebb ta'lik-írással irt kötet ez, mely Mir 'Ali-Sîrnek minden az Abuskában (*aga* szó alatt, a 6. lapon) elősorolt műveit, köztük a Muhâkemet-ül-lugetejnt is magában foglalja, s melyből ez utóbbinak másolatját vétetvén, ezt magyar fordítással együtt a tisztelt M. Akademiának ezennel megküldeni szerencsém van*).

*) A mi itt a Nyelvt. Közleményekben kiadatik, az nem az egész Muhâkemet-ül-lugetejnt, hanem csak első, nyelvészeti észrevételekkel fog-

Igaz, hogy a *Muhákemet-ül-lugetejn* ezen czíme után (*A két nyelv — török és perzsa — megbírálása*) tán nagyobb szerű tartalmat vártam; de azért e kis műnek sem kicsinyelhetjük fontosságát; nem tagadhatjuk el szerzőtől azon kiváló érdemet, hogy ő hittársai között első adott jótékony lökést az iszlámot követő törökség majdnem végképen elcsökkent honfíui érzületének. Az iszlám a nemzetiségek halálos mérge, s csak ennek tulajdoníthatjuk, hogy a középázsiai hazájából délnyugat felé költözött oszmanli-török törzs oly hirtelen bírt nemzetiségéről megfeledkezve nyelvét annyira arab-perzsa szóanyaggal tele tömni, és az eredeti tiszta törökséget inkább szegyenleni mintsem becsülni. E tekintetben csakugyan szívbéli megelégedéssel látjuk Mir 'Ali-Sírben azon férfit, ki a gyalázatos idegenszerűskedés ellen bátran sikra szállva, hontársaiban anyanyelvök szép különösségei, bősége s kiváló tehetségeinek bemutatásával a nemzeti érzületet törekszik fölébresztetni; s hogy intéseit annál hathatósabbá tegye, saját török költeményeinek ragyogó példájával mutatja meg a török nyelv irodalmi és költészeti műveltségre alkalmas voltát. Sőt, meg nem elégedvén evvel, még különös figyelem gerjesztésére török anyanyelvét az akkor hazájában minden finom műveltség képviselőjének tartott perzsa nyelvvel is hozta nyelvészeti hasonlításba, és a törököt minden tekintetben a perzsa fölibe helyezvén, részletekkel meg akarja mutatni, mint pótolja az utóbbi sokféle hiányosságát amattól kölcsönzött szókkal, vagy mennyire nem mérközhetik amavval kifejezési tehetségben; s következetesen megróvja azon török születésű költöket és tudósokat, kik a kor előitéletének hódolva, szellemi terményeiket csak perzsa nyelven szeretik közzétenni.

A *Muhákemet-ül-lugetejn*-t különben, a végén kitett évszám szerint, 905. (= Kr. u. 1499.) esztendőben írta meg Mir 'Ali-Sír, csak egy évvel 906. (= Kr. u. 1500.)-ban lett halála előtt.

A kegyelmes és kegyelmező Isten nevében!

Dicséret és hála legyen Alláhnak, ki az embert a több teremtetett állatok fölött a nyelv és beszéd dísze által kitüntette, s az em-

lalkozó fele. Második fele inkább irodalomtörténeti, nem nyelvészeti érdekű; abban Ali-Sír, kivált a maga, csagatajtörök nyelv művelésére üzött költői működéséről értekezik.

Szerk.

beri beszédet a legédesebb czukorra, a legjobbbizü mézzé tette. (Vers) „Oh ki szóval kezdéd meg a teremtést, s az embert különös barátoddá tevéd; ki őt, a mint a *„kün fejekün“*¹⁾ lapjának ékességévé lön, beszéd által mindenek közöl kitünteted.“

Hála legyen Alláhnak, kinek hatalma tökéletes! ki *Khamirtu tînet adam bijedî arba'in szabâhâ*²⁾ — nemes vers szerint az „*Alime elaszma küllihâ*“³⁾ tehetséget adá neki, s őt a „beszélő“ név tárgyává tévé, hogy legelőször e kegyességtétellel valamennyi teremtett állatoknak fölibe emelkedék és mindnyájok közül kitűnék. (Vers) „Middön e világot teremté az isten s az ő hatalmával léfelt ada a világ népének, az vala czélja, hogy az ember teremjen meg, s az embert meg azért teremté, hogy neki kedvelt barátja legyen.“

Ő, a (kiváltképen) ékesen szóló, ki az arab ékesenszólók híren föltül még az ég rózsáskertjén is túlhaladt, az ő csalogányszava az *ana efgah*⁴⁾ zengésével köté le azoknak nyelvöket s leszállítá dicsekedésük hangját. (Vers): „Azon időben, hogy sem világ, sem ember még nem vala és az alkotó keze mindezeket még körül sem rajzolta vala: már akkor, a mint az (Muhammed) a maga teremtéséből föllelekezék, „*künte nebien feefhem*“⁵⁾-mel nyilatkozáék (Alláh t. i.).“ Isten áldása ő reá, meg dicső és nemes társaira!

Az ékesenszólók aratásának kalászszedője és a szó drága gyöngykincsenek föltügyelője, a versek rózsáskertjének éneklő csalogánya *‘Ali-Sîr*, ki *Nevâji* melléknévvel ismeretes, ekképen nyilatkozik: A szó egy gyöngy, melynek tengere a szív, ez levén a részletes és általános értelmek gyűjtőtára. Valamint a tengerből buvár által napfényre hozatva díszlik és ragyogásához képest értékesnek mutatkozik a drágagyöngy, úgy a szívből a kiszabott beszéd mestere által

1) *كن فيكون* = *legyen és lön*. Azon szók, melyekkel Alláh a világot teremtette. A *„kün fejekün* lapja“ = a teremtett világ színe.

2) *خمرت طينت آدم بيدى اربعين صباحا* = én kezemmel gyúrtam az embert agyagból negyven napig.

3) *علم الاسما كلها* = tudta mindennek a nevét.

4) *انا انصح* = én vagyok a legjelesebb szónok. — Muhammednek maga-mag áról tett vallomásában található.

5) *كنت نبيا فاتهم* = tudjad, hogy próféta lettel. E szókat az isten még a világ teremtése előtt intézé a profétához.

eléhozatva ékességet nyer a szó gyöngye is, s értékének foka szerint szélitiben híresül. Továbbá, valamint a drágagyöngynek értékére nézve igen sok foka van, úgyhogy egy diremtől kezdve egész száz tumánig érő van (Vers): „Ha gyöngyöt vesznek, hogy örömiük teljék benne : hol ezret kapnak egy direm vagy miszkalért; hol csak egy is, melyet király akaszt fülébe, egész egy ország ára pénzbe kerül“ — úgy a szó gyöngyének még ennél is határtalanabb a különbsége és végtelenebb a fokozatja, úgyhogy, felségesétől holt testbe is újra tiszta lélek száll, otrombája élő testre is halálos méregként hat. — (Vers): „A szó gyöngye az, melynek fokozatait meghatározni nem bírták a beszédtudósok; mert abból támad a veszedelem sűrű erdeje, az láttat mentő csodát is.“ — A szó különbfélesége minden képzelés határán túl való, és ha túlzás nélkül csak összevont és rövidített előadás mellett, 72 fajra oszthatjuk, de nincs oly szó, mely ezen 72-féle beszédben eligazítva vezérelné.

De beszéljünk részletesebben. Ismeretes, hogy a lakott föld hét klímájának mindegyikében sok ország van, minden országban sok város, falu és helység; továbbá, minden síkságon töménytelen sok kóborló néptörzs, minden hegység oldalain és csúcsain, minden tengernek szigetein és partjain, annyi meg annyi népség lakik. — Pedig mindenik ilyen néptörzsnek nyelve és beszéde a többekétől különbözik és elválnak sok sajátság által, melyek nincsenek meg egyebekben. Sőt a madaraknak, házi és vad állatoknak is külön-külön nyelveik, azaz sajátságos külön hangjaik és ordításaik vagy modulatiók és énekléseik vannak.

De minthogy a szónak és beszédnek célja az értelem, s mint-hogy az említett teremtett állatoknak célja megint csak az ember, értelmes és világosan kifejező szó kivált az ő szava, ki igazán beszéddel él: azért már ezen szó és beszéd magyarázásával van dolgunk. Ennyi különb-különb városok, falvak, hegyek, puszták, erdők és tengerek lakosai által az említett változatossággal és különbözéssel beszélt nyelvek között leginkább az arab nyelv tűnik ki ékesszólásával és díszes bőségével, mit egyik szótudós sem pörölhet el tőle. Mert a kinek szava igaz, és áldás a műve, a mindentudó úrnak ő szent felségének csodálatos rendezetű szava (a korân) is ezen nyelven ért le hozzánk, valamint a proféta — isten áldása és béke legyen rajta — boldogságos hagyománya e beszédben jutott reánk, s a nagy szentek és nagy tiszteltű sejkheknek igazságos tantételeik és

írásba öltöztetett szép mondataik is azon örvendetes kifejezésben és azon boldogságos szavakkal és jegyekkel készültek. (Vers):

„A világgertje álltáig e rózsáskert is (az arab nyelv) gyümölcsöző legyen, és szent kerítésén belül ily csalogányok éneke soha meg ne szűnjék.“

Az arab nyelv után még három nyelv van, melyek tiszteletben állanak; mert a ki az azon nyelveken való beszéd gyöngyével él, annak ékes leszen kifejezése, és mindegyiknek kitünő jeles sajátága fölötté sok van. Azonban e nyelvek, a türki, fárszi (perzsa) és hindi nyelvek eredete az, hogy Nőe proféta — isten áldása rajta — három fiával Jafet, Sam és Ham-mal a vízözön bajától meneküle, és annak veszedelméből éltét lelé; de az egész földön emberi nemnek legkisebb nyoma sem maradt vala meg. Azért Jafetet, kit a történetírók *Ebultürk* (a törökök őse)-nek neveznek, Khata országba, (Chinába) küldé; Samot, kit *Ebulfursz* (a perzsák őse)-nek irnak, Irán és Turán országok fejedelmévé tevé; Hamot pedig, kit *Ebulhindi* (az indusok őse)-nek neveztek el, Hindusztán vidékébe küldé. E három profétafi gyermekei és cselédei aztán a nevezett országokban elterjedének és megsokasodának. Meg kell jegyezni, hogy Jafet, az Ebultürk, a mint a történetírók egyezöképen mondták, vérei közöl kitünvén, a profétaság koronáját nyere fejére, és isteni küldetés tiszttével tüntetteték ki testvérei fölött. A három nyelv, a türki, fárszi és hindi nyelvek, e három testvér nemzetségei között terjedének el. Ham, mivel Nőe ő szent kegyelmén arczátlanságot tett, s azért ellene a proféta áldott nyelvétől átok kelt vala, az ő fehér arcszínere feketére változván át, egyszersmind nyelve törődözöttséget mutatván, ékesszólás mestersége nélkül marada. Gyermekeinek és nemzetének, Hindország népének arcszínere, mint az oskolás gyermek tentás gyakorlat-írása, fekete, és nyelvöket, mint a gyermekek hegyetört tollát, szép írásra nem használhatják. Különben nem feketítenék be saját arczuk lapjaként, tenta feketével egy-egy lap színét s maguk nyelveként törtollú nyelven nem beszélnének. — De nem is tudja ám más ember, mint ők magok, azon írás jegyeit, s azon varjulábakat (keleg pālarni) a fekete népen kívül más senki nem olvassa, se meg nem érti. A mint az arab nyelven van igazi szép beszéd, a hindi szók pedig csak haszontalan czifraságot adnak, úgy az egyik mintegy felséges nemesség, a másik utálatos alávalóság fokáról kelt.

Hátra van még arról szólanunk, hogy miképen alkalmasak az

értelmek kifejezésére a török és perzsa nyelvek. Ismeretes, hogy a török ember (türk) a perzsánál (szart*) sokkal élesebb eszű és jobb felfogású, és lelki mivolta természeténél fogva tisztább és őszintébb; míg a perzsa a töröknél tudományban finomabb és mélyebb gondolkodású, mi a török ember nyíltszívűségéből és egyenességéből, a perzsának meg tudományából és bölcsességéből is kitetszik. Azonban nyelveik közt a tökéletesség és hiányosság szempontjából föltötte nagy különbség van; a török szavai használásában a perzsát sokban felülmúlja, sőt velök a perzsa nyelvnek is ékességet adott, a miről annak helyén még bővebben fogunk szólni. Hogy mennyivel szelidebb a török természete a perzsáénál, lehet-e világosabb bizonyíték és tanuság mint az, hogy e két népnek mind férfia asszonya, mind előkelője és alrenden valója között egyaránt érintkezés van, s a két félnek egymással egyenlő közlekedése és beszédváltása van: de mindamellet, hogy a perzsa között több a tudós ember és a miveltek osztálya s a török a perzsánál jóval egyszerűbb ember, mégis az utóbbiak (a törökök) az előkelőktől kezdve a legalsóbb rangúig a perzsa nyelvet bírják, annyira, hogy nem csak magukat kifejezni, de még ékes szólással tudnak rajta beszélni.; sőt török költők is vannak, kik perzsa nyelven szép és kedves verseket írnak. Ennek ellenében a perzsa nép közül az előkelőtől a pörig, a tanulatlan embertől a tudóság, senki nem tud török nyelven beszélni vagy törökökül beszéllőt megérteni, és ha mégis száz vagy ezer között egy valaki találkozik, ki e nyelvet megtanulván rajta beszéllene, mindenki megismeri és észreveszi, hogy perzsa és a beszéllő a maga nyelvével önnön szégyenségét mintegy maga bevallja. — A töröknek szelid és könnyen alkalmazkodó természetéről már ennél nem lehet nagyobb tanuság, s ez ellen senki nem is szólhat semmit. Azonban, ha a perzsa általában a török beszéddel nem boldogul, ennek oka egyszersmind az is, hogy a török szók megalapítója nagyon sok finomságot akarván kifejezni, igen részletes értelmekre alapított szavakat, melyeket még a tapasztalt ember is magyarázat nélkül meg nem érthet. Ilyen szók:

*) Szart, lásd Abuska 56. lapját.

	قورغالماق	سېنگراماك
	قوروقشاماق	ياسقاماق
	اوشارماك	ايسقاماق
	جېچايماق	50. كونكرانماك
5.	اونكد ايماك	سوخرانماق
	چېكر ايماك	سېپاماق
	دومسايماق	قارالماق
	اومسونماق	سوركانماك
	اوسانماق ¹⁾	55. كوپانماك
10.	ايكرماك	اينكرانماق
	ايكارماك	توشالماك
	اوخرانماق	مونغايماق
	تاريقماق	يانجقماماك
	الداماق	60. تانجقالماق
15.	ارغداماق	كوروكساماك
	ايشانماك	بوشورغانماق
	ايكلانماك	بوخساماق
	ايلانماق	كېركينماك ³⁾
	ايكرانماك	65. سوكد اماك
20.	ايريكماك	بوسماق
	آورنماق	بورماك
	قيستانماق	تورماك
	قيناماق	تامشېماق
	قورغالماق	
25.	ساورولماق	
	چايقالماق	
	ديوداشېماك	
	قيمسانماق	
	قيزغانماق	
30.	نيكامك ²⁾	
	سيلانماق	
	تانلاماق	
	قيمرداماق	
	سېرپېك	
35.	سېرماماك	
	كناركامك	
	سېغريقماق	
	سېغنماق	
	قيلنماق	
40.	يالينماق	
	مونكلانماق	
	اينداماك	
	تېركامك	
	تېوراماك	
45.	قينكغايماق	
	شغالداماق	

¹⁾ Kézirati másolatban hiányzik az *z* fölött való pont: lehet az is, hogy *z* volt. B.

²⁾ Vagy *نيكامك*. — ³⁾ Vagy *كېركينماك*.

70. قاهاماق	سينكورماك	قيجيجلاماق
سيبقارماق	كوندالاتماق	جيمديلاماق
جيجچاركاماك	كومورماك	ياداماق
جوركانمك	ييكبرماك	95. قاداماق
اورتناماك	85. كونكورداماك	چيققانماق
75. سيزغورماق	كيناركاماك	كوندورماك
كورپاكلاشماق	كيزارماك	سوندورماك
جوبروماق	دويتولماق	سوقلانماق
چرغاماق	جيداماق	كانكسراماك. 100.
نيجماق	90. توزماك	
80. قينكرايماق	قازغانماق	

Íme száz szó, melyeket a furcsa kitételek közé sorolnak, s melyek egyikére sem adhatnak a perzsában szorosan megfelelő szót. És mégis szükség van rá; mert beszéd közben az ember annyiszor szorúl rá, hogy a nélkül meg nem lehet érteni, s ha egyik vagy másik szót akarnak magyarázni, ez csak úgy lehet, hogy mindenik szóért több szót egybe vesznek, s ezt is csak arab szók segítségével.

A török nyelvben számos ilyféle szók találkoznak; mi jelenleg az említett százból csak egynehánynak fejtegetésébe bocsátkozunk, hogy ellenfeleink [állításunk igazságáról] meggyőződjenek, s a többit is e szerint megítélhessék.

A nagy híres költők közt némelyek a bor leírásában igenis bőszavúak, a miért is a borozás szabályairól sok szót ejtvén, véghetetlen finomságokat állítanak elő. Az ily szóknak egyike, p. o.

سيبقارماق *szjpkar-mak*, e következő versben: „Bort ide pohárnok, hadd múltjék legalább egy perczem is; de úgy legyen, hogy a mennyit nyújtasz, mind egy cseppig leszörpöljem.“ Már e *szjpkaraj* *) szó tartalma kerülvén elő, hogy segítenének perzsa költeményben?

تامشيماق *tamsz-mak*: nagyobb élvezet végett nem hamar, hanem meg-megizelve, keveset iddogálni, mely furcsa értelemmel e következő versben fordul elő:

*) Ezen alak van a versben.

„Míntogy a pohárnok, miután ívott, nekem nyújtja a páros poharat, iszom azt *cseppenként* (tamsi tamsi).“

بوخساماق *bokhszamac* szóra a török e következő verset mondta :

„Az elválás bujában *szerelem-könyeket hullatva* (bokhszab), nem tudom, mitevő legyek? A bor most gyógyítószerem; e nélkül a vész honába indulnék.“

Perzsául beszéllő török bégek és bégfiak, ha *bokhszamac*-ot perzsa nyelven akarnak visszaadni, mi módon tennék azt? A költészet alapja főleg a szerelmen nyugszik, s abban megint nincs általánosabb és állandóbb dolog a sírásnál (*jiglamak*); de abban különbségek vannak. P. o.

بيغلامسيناق *jiglamszin-mak*, ily értelemben használva fordul elő :

„A jámbor szerelmes, ha szerelmét nyilvánítani akarja, még akkor is csak *magában zokog* (*jiglamszinur*), de szemébe nem jő köny.“

اینکرماک و سینکرماک *ingre-mek* és *szingre-mek*, annyi mint fájdalommal titkon csendesen sírni. A kettő közt csak kevés különbség fölismerhető. (Vers) :

„Bár mennyire igyekszem a jámborok előtt éretted való szerelmemet eltitkolni, mégis szokásom éjjelenként majd *ingremek*, majd *szingremek*.“

سیقتاماق *szikta-mak*, a *jiglamak*-nál bővebb erősebb sírás jelent. (Vers) :

„Az a hold(arczú), ki folytonos mosolyával könyekre fakasztott, mit mondok könyekre, tán *véres könyekre fakasztott* (*sziklattü*). Van ezenkívül még

اوگورماک *ögürmek*, fennhangon mérték nélkül sírni, jajgatni valamint e versben van :

„Foglatatosságom a hegyről mindenfelé könnyeim sebes folymát eresztetni, és az elválás bújától mindig keservesen *jajgatni*. Íme az *ögürmek* szónak híven megfelelő szó a perzsa nyelvben nincsen, s perzsául szóló költő az ilyen különös kifejezéstől el volt zárva. *Ögürmek*-nek ellenében még

اینجکیرماک *indskir-mek*, azaz : vékony hanggal sírni-fékitétel is létezik. Így e következő versben :

„A sors kegyetlensége alatt szememet (كوزمنى *van* غزومنى helyett) rontva sírok; kerékként forgat engemet, lassan *zoktogva* (*indskirib*) sírok.“

A törökök sokszor *jiglamak* mellett még a *haj! haj!* kiáltószót is fölvették, mely egyszersmind eredetileg török. Így ismeretes az én egyik versem :

„Nevaji! ama rózsáért ne *jajgass* oly sokat (haj haj *jiglama*); mért míg *haj! haj-t* mondasz, se rózsatű, se bimbó, se rózsza nem marad.“

Ha a szerelmes lábába tövis (*tiken*) szúródik, azt ők *khav* خا^ر szóval jelentik,

خوگور dsögür (*dsügür*)-féle szó azonban, mely hatásosabb, nem áll rendelkezésükre. Így :

„Kihúzván a *töviseket*, melyek útadban lábomba szúródtak; azon hely (hol kedvese lakik) porát sebemre írnek használok.“

کیمسانماق و قیزغانماق *kümszan-mak* és *küzgan-mak* (amaz : pírúlni, emez : hevülni, boszankodni) is két különös szó a török nyelvben. Így :

„Arcodat leleplezni pírulok én; de ha más látná (s nem én), mégis bosszankodom.“ — Perzsa költők ily szép értelem kifejezésére képtelenek.

تیلنورماق *tilmür-mek*. A szerelemben ha valaki szerencsés, a kedvese tekintetét nyerni, a szerelmesnek esengő kacsintása nagyon alkalmas dolog. Ezen vagy ilyféle szóval nem élhetnek a perzsák. E török versben ekként van használva :

„Fogyasztja véretem, valahányszor szemeid rám tekintenek; ha sokszor arcomra nézvén távolról kacsintván (*tilmürüb*)...“

ياسانماق *jaszan-mak* : piperézkedni-féle szót a perzsák *arászte* (díszített) és *arájis* (ékesség)-gel adják, de

بیزانماق *bizen-mek* (czifrázkodni) igét, mi több mint *jaszanmak*, nem tudják tolmácsolni. Így mondották e szókat :

„Mint hogy elég neked bájos szépséged, mi kell neked *piperézkedni* és *czifrázkodni* (*jaszanmak*, *bizenmek*)?“

کاباغ *kabag*, a mi a szépeknek szemük és szemöldökük közt van (talán *szemfedél*, a *kabag* fedelet is jelentvén?), minnek a perzsában külön megnevezése nincsen. Így egy szépség leírásában (Vers) :

„Pettyei (anyajegyei, a keletieknél kitünő szépség jele) rózsák, pillái tövisek; szélesek *szem födelei* (kabaglari), de keskeny a szája.“

Ismét ha a szerelem cselekvései között sirást sohajtást *ah* és *dem*-mel adják (perzsában): a törökök az utóbbit *csakin* (szikra), az előbbit pedig *ildirim* (villám)-hoz hasonlítják. Így (vers):

„Tőled elváltomban a világot (népet, ulusz) meggyújtani *szil-ra* a panaszsom és *villám* a sohajom.“ — A perzsában *csakin* és *ildirim*-ként határozott szók nem léteznek; ők ezeket az arab *صاعقه* *szá'ika* és *برق* *bark*-kal adják vissza. — Úgy szintén a szépség leírásánál a nagyobb anyajegy (خال) arabúl) mit a törökök *ming*-nek mondanak, a perzsák nem tudják megnevezni. Egy török vers így adja:

„Ki az ő piros arczán az *anyajegy* (*ming*) teremté, az szintén termetét és hajzatát is teremté.“

Hosszas lenne mind azon szókat egyenként felhozni, melyek nélkül a perzsa nyelv szükölködik; más részről a költeményre nézve, minden müértő és ékesszóláshoz értő előtt elég tiszta és világos, hogy a szójáték (*tedsnész ve ihim*), a szép s gyönyörű török nyelvben sokkal nagyobb mértékben van meg, mint a perzsában, a mi a versnek dísz át és művészeti becsét emeli. Vegyük például az.:

آت *at* szót, melynek jelentése 1) *név*, 2) *ló*, 3) *vess*, *vessd* (p. o. követ vagy nyilat. Így:

„Minthogy Huri és Peri a *neved* (*at-ing*) bégem! gyorsaságban div a *lovad* (*at-ing*), oh bégem! Minden nyilat, melytől a nép szalad, nyomorúlt lelkem felé *vetettél* (*at-ting*), oh bégem!“ — E két versben tökéletes szójáték foglaltatik, mely csak a török költőknek tulajdona, a perzsában nem létezik; az effélét *tojug* (تويوغ)-nak nevezik, és magyarázata a *Mizân-ül-evzân* című verstanban van megírva.

آیت *it* szónak is három jelentése van, így (vers):

„Oh vetélytárs, ha hozzá is tartod magad híven, mint a *kutya* (*it*), de könyörülj rajtunk s *tégy* (*it*) az ő gyöngyévé. Bár a pokol tüzét éri is fel szerelmed lángja: fogj saját kezeddél s ő felé *vezess* (*it*). — Ezenkívül قوش szó is három jelentésű, valamint بیان és ماتق szók is hasonló viszonyban vannak. A három jelentésű szók száma határtalan, de van olyan is, melynek négyféle értelme van. Így:

بار *bar*, mely 1) *lételt* jelent (van, megvan), 2) *menj* (a *bar-mak* = menni, parancsoló módja); 3) *tehér*; 4) *gyümölcs*. — Még öt jelentésű szó is létezik, milyen :

ساغين *szag'in*, melynek egyik jelentése a *szag'inmak* = megemlékezni parancsoló módja; 2) *anyajuh*; 3) *szerelemittasság*; 4) *örült*; 5) *betegség*. Továbbá :

توز *tüz* és *tüz* szónak lehet sokféle értelme: a) *nyíl* vagy *lándzsa-féle jószág*; b) (*tüz*) *síkság, mező*; c) (*tüz*) *egyenes lelkű, nyílt-szívű*; d) (*tüz*) *hangold, rendezd a zeneszerszámot, parancsolólag*; e) két személy közt *egyezkedést hozni létre*; f) *társaságot keríteni, összehozni* (?).

كوك *kök* szót is több értelemmel használják: 1) *ég, menny, coelum*; 2) (*kük*) *zene*; 3) *gyök*; 4) *szeg*; 5) *zöltség, rét*. Szóval ilyen szó, mely három, négy vagy még több jelentéssel bír, a török nyelvben sok van, a perzsában nincs annyi.

A *vav* (و) és *ja* (ي) véghangokból álló nyílt vagy rejtett rím, mint *دود خود khod — dud, zor — nur, sir — szir*, a perzsában csak kétféle, a törökben pedig négyféle önhangzóval lehet. A *vav*-val valókból idézzük az

اوت szót, mely lehet 1) *ot* = megégett valami, *tüz*; 2) *öt*, átmenés értelmével; 3) *ut* (nem érthető); 4) *üt* tüzhöz tartva perzselni, égetni.

A *ja* (ي)-val való között háromfélenél több nem található; p. o. *بیر* mely 1) *biz* vagy *bez*, perzsául (قدود?) talán: *vászon*; 2) = *mi*; 3) *árr*.

Továbbá: *تیر* *tir* 1) a *tirmek* = összegyűjteni igének parancsoló módja; 2) *izzadtság*; 3) = *nyíl*. Ezenkívül, egyes betűket kifejezés kényelmessége vagyis inkább a rím könnyebbsége végett egymással felváltottak. Ilyen a többi közt az *elif* (ل) és *hé* (ه), melyek között különbséget nem tévén, a *hé*-vel végződő szó *elif*-fel végződővel is tehet rímet, mint p. o. *ارا* *ara* tesz rímet, *درا* és *سرا* *dura*-val, de tehet *سره* *szere* és *دره* *dere*-vel is, valamint *بدا* *beda* *szada*-val s egyszersmind *باده* *bade*-vel rímelhet. Ugyanezen közös viszony van *vav* (و) és *zamme* (az *u, o, ü, ö* hangzókat meg-

jelelő 'jegy) között és így az *حُر* *hur* és *دُر* *dur*-ral, ép oly szabadon rímezhető, mint *زُرور* *zurur* és *غُرور* *gurur*-ral. Hasonlóképen van a dolog a *ja* (ي) és *keszre* (i, i hangzót helyettesítő

jegy) között, úgy hogy اغیر *agîr*, باغیر *bagîr* szók, قادر *kâdir*, صادر *szâdir*-ral ép oly szabályszerű rímet képeznek, mint تاخیر *teekhir* és تغییر *tagjîr*-ral. E könnyebbségek a perzsa nyelvben nincsenek.

A törökök az ételt általában بيكولوك *jigülük*, akármily italt pedig ايچكولوك *icskülük*-nek nevezik, míg a perzsák nagyobb része sőt mindnyájan az evést és ivást az egy *khorden* szóval fejezik ki. Ők továbbá nagyobbik és kisebbik testvért egyaránt *birâder*-nek mondják, míg a törökök amazt اغا *aga* (bátya), emezt pedig اینی *îni* (öcs)-nek hívják. Hasonlólag ők a nagyobbik és kisebbik leánytestvért a közös *khâher* (soror) szóval nevezik; a törököknél amaz igedsi *(néne)*, a másik سینکل *szingil* (húg). Ezek az atya öcsesét vagy bátyát اباغه *abaga*, az anya öcsesét vagy bátyját pedig طغای *tagaj*-nak nevezik; a perzsáknak egyikre sincs külön nevök, és csak az arab عم *'amm* = patruus, nagybátya és خال *khâl* = avunculus-szal élnek.

اینگه *ainke* (nevelő) és کوكولتاش *kökültas* (melltárs), اینکه *inge* (bátya felesége) szókat a perzsák a török nyelvből kölcsön vették. — A határozott jelentésű ak-űj (= sátor)-nak خركاه *khargiâh* nevet adtak, de annak egyes részeit többnyire török szóval nevezik: تونگلوك *tünglük* (ablak, füstnyílás); اوزوك *özük* (sátorbeli szerek); تurlug *turlug* (függöny), باسروغ *baszrug* (sátorbeli szerek, Ab.), دسگ *dsig*, قنات *kanat* (szarony), گوزنك *gözeng* (ablak, nyílás), اوغ *og* (támczöveg), باغیش *bagîs* (kötélzet), بوسغه *boszaga* (küszöb), ایرکنه *irkene* stb.

A vadászati állatokat és madarakat, mit a szultánok két külön dolognak szoktak tartani, ők a közös شكار *sikiâr*-ral nevezik. Különösen a vadállatok közül a törökök a szarvas himjét هونه *huna*, nöstényét بوزجین *bozdsin**)-nak, a him özt بوغو *bugu* és a nöstényt مرل *merel*-nek mondják, míg a perzsáknál آهو *âhu* (szarvas) és گوزن *gözen* (öz)-nél egyebet nem mondanak.

Azon undokság, melynek a neve تونگوز *tongusz* (disznó), annak himjét قابان *kaban* (kan) nöstényét میکجین *mikedsin* (emse), a kölykét pedig چورپه *csörpe* (malacz)-nak nevezik, míg a perzsák mindezeket *khog* és *girâz*-zal jelentik. — A madarakra térve át, ezek között ismeretes az ایلباسون *ilbaszun* récze. A perzsa az il-

*) A másolatban : بوزجین V. ö. Ab. 36.

baszun-t nem ismeri, de a török a him réczét سونه szona, a nöstényét pedig بورجين bordsin-nal nevezi meg; a perzsa ennek nem is ád nevet, hanem himjét nöstényét mindakettőt murgabi (vizimadár)-nak mondja. A réczének egyes nemei is ismeretesek szakértők előtt, p. o. جوركه csürge, سوقسور ایركه szokszur, المہ باش almabas (vörös-fejű), چاقیر قنات csakír-kanat (tarkaszárnyú), تیمورقنات timür-kanat (vasszárnyú), الالوغه alaluga, الالبیكه alabike, باغجال bagdsal, és efféle — úgy mondják — van vagy 70 réczenem, melyeket a perzsa mind egyaránt murgabi szóval nevez; ha azonban az egyiket a másiktól meg akarja különböztetni, a török nevet használja.

Továbbá a vadmadarak közül ezekre: توغداق tugdak, توغدارى tugdari, چاغروق csagruk, قولہ پورغہ kıl kujrug, کولاپورغا kolapurga, باپالاغ japalag, کولادو kolado (?), لکلك leglek, جیلان dsilan, قراقوش karakus, تیلبەقوش tilbekus, چاقیغ dsikdsig — külön kifejezések nincsen, és többnyire török szóval nevezik. Hasonlóképen ezen állatoknak: جیلغہ dsilga, سوقماغ szokmag (szukmag), دوش dus (dos), ارغدن *irgadan, قیر ایشمه kír-isme, بورماغ bormag (bu-), سیکریتمه szigritme, سرت szirt, اوچمه *ucsma, ایشمه isme, ایلات ilat, ماگیرالانگ makıralang, توقای tokuj, گول-گولک گول-گولک, سانگ szang, ساییانگ szajang, چاقیل csakıl, سایی szaj, شورتانگ sortang *) , nagyobbbrészt nem adnak külön nevet.

Az állatok hangjai közül a perzsák a ló nyerítésére (کیشناماک) sihe névvel bírnak, de a teve rikoltása (بورلاماق) bozlamak), a szarvasmarha bögése (مونگراماک) möngremek), a szamárordítása (اینکراماق) ingramak), a kutya nyüszörgése (غنکشیماق) gangsımak) és ugatása (اولوماق) ulumak)-ra kifejezések nincsen.

Megint a ló neveit is, milyen a تو بوجاق tobudsak (tu-), ارغوماق argumak, جیسکه jiszke, یابو jabu, تاتو tatu, mind török szóval jelölik meg. — A ló korát többnyire törökül, csak a قولون kulun (csikó), nálak کیرره kırre; azonban évei száma után nyert megnevezések: تایی taj, غونان gunan, دینان dınen, تولان *tulan, چرغاولان csırghaulan, a jobban beszéllőknel törökül vannak. — A lószerszámok közül a nyerget (ایبار) iyer) ugyan زین zin-nek mondják, de a több részletek, mint (دسبلیگیر) dsblegir) *hana, توقوم tokum, چارلیغ dsar-

*) Kár, hogy Nevâji, ki ez értekezést hontársai számára írta, az idézett szók jelentésével adósunk maradt. Egy kettőt lehetne ugyan fordítani; de én inkább a jövőre hagyom a magyarázatot.

lig, اولئك قوم *ölnek kum*, اولارچاغ *ulorcsag*, غنچوغه *gandsuga*, جيلير *dsilbür*, قوشقون *koskun* (farkszij), قانتار *kantar* (kantár), توفك (?) *tüfek*, توكه *toka*, igen nagy részt törökül mondják. — Az ostort کامچی *kamdsi* ugyan *tâzejâne*-nak, de a بولدورکه *büldürge*, جويجورغه **dsupsurga*-félét a török megnevezéssel nevezik.

A harcra való eszközök: جبه *dsebe* (vért), جوشن *dsusen* (vért), گوئه *guhe* (?), قالقان *kalkan* (pajzs), دوروق **duruk* (?),

قاريچي *karidsi* (kard), كيجيم *kidsim* (?), آهه *ahé* (?); úgyszintén ruhanemüek: دستار *desztar* (felső ruha): قالپاق *kalpak* (kalpag), نوروزي *nuruzi* (?), توپي *topi* (?), شيرداغ *širdag*, دگله *degle*, يلك *ylk*, *جیلک **jilk*, ياغليغ *jağlıg*, تيرليک *tirlik*, قور *kur*. Ezeket és más efféléket csak török megnevezéssel használnak.

Az ételnemüek közül, noha a juh némely részeit meg tudják nevezni, mégis ارته *arka* (hát), اشوغلوق ايليك *asugluk ilik*, (czomb velő), يان سونكاك *jan-szüngek* (oldalcsont), قابورغه *kaburga* (gerincz), ايكيك *ikik* (?), اورتا ايليك *orta-ilik*, és بوغوزلاغو *boguzlagu*; így szintén: قايماع *kajmak* (tejföl), قاتلامه *katlama* (vegyes étel), بولاماع *bulamac* (?), قوروت *kurut*, اولابه **olaba* (?), مانتو *mantu* (?), قويماع *kajmag* és اوركاماج *örgemeds* (ür-); nem különben az italok közül قيمز *kimüz* (kumis = lótejből készült ital); سوزمه *szüzme* (szürt ital), باخسوم *bakhszum* és بوزه *boza*, valamint توتماچ *tutmaç*, اوماچ *ümeds*, گوماچ *gümeds* és قالقان *talkan*-t rendszeren török szókkal szokták megnevezni. — Ily nemű részletességet, ha valaki különösen avval foglalkozik, szerfölött sokat lehet találni.

Az arab nyelv szóképzési osztályai között egy van, melynek műneve a „مفاعله *müfâ'ele* osztály“, a mely szerint t. i. egy igeszóban két cselekvő személy foglaltatik, úgy mint معارضة *mü'âraza* (egymás ellenébe kelni, vetélykedés) مقابله *muqâbele* (ellenségeskedés), مشاعره *müşâ'are* (versenyt költeni verseket), مکالمه *mükâleme* (együtt beszélgetés) — s ez egész egy osztály, mely a nyelvnek nagy hasznokat szerez. A perzsául beszélők a szép és alkalmas kifejezésre nézve e nagy előnnyel nem bírnak; de bírnak ám a török nyelven beszélők, kik azon értelmet (a reciprocatio értelmét) az által nye-

1) Már ebben csalódott Nevaji, mert ez perzsa eredetű s pedig a desztar = kézzel, újjal bírót jelenti.

rik, hogy az igegyök (*maszdar*, مصدر) -hoz egy *s* (ش, *sin*) betűt ragasztanak, úgy mint : چاپشماق *csap-šs-mak*, száguldozni (mintegy : csapakozni), ياپشماق *jap-šs-mak* összetapadni, hozzáragadni, قوچوشماق *kucs-us-mak* ölelkezni, اوپوشماق *öp-šs-mek* csókolódzni. S e szóalak az egész nyelven át van elterjedve; dicséret azoknak, kik azt oly szépen alkották; mert ugyan e szép kifejezőmód által a török nyelv teljességgel fölibe van helyezve a perzsának.

Szintén az arab grammatikában két tárgyú (objectum verbi) igék is vannak, melyeknek kifejezése igen szép és kiterjedő. Azokkal sem bírnak a perzsák, de bírnak még sokkal szebben a törökök. Ezen arab mondatban, p. o. اعطيت زيدا درهما, Zejdnak dirhemet adtam' három szó fordul elő; ők (a törökök) az igéhez egy betűnek hozzáadásával ehhez hasonló értelmet (t. i. causativumot, mint az arab IV. igealak, mely az arab példában is van, hol اعطيت tkp. sumere feci) igen rövid és czélszerű módon állítanak elő, p. o. يوكورت *jügür-t ugraszt, vágtat* قيلدوروت *kül-dur-t* tétet, ياشوروت *jasur-t* rej-jügür-t *csikar-t* kihúzat.

Van még a törököknek, egy *dsi*, *dsi* جي szócskájok, melyet mindennemű szónak a végére illesztenek, valamely hivatal vagy mesterség megjelölése végett. Ez nincs meg a perzsáknak, sőt ők is ilyeneket törököül mondanak. E nemű hivatalnevek : کوردسی *kordsi* (ör), سوچی *szucsü* (vízhordó, vizáruló), خزاندهچی *khazâncesi* (kincstárnok), ياراقچی *jarakcsi* (fegyvernök), جوکانچی *dsügendsi* (dsidás), نيزهچی *nizedsi* (lándzsás), شکرچی *sekerdsi* (czukrász), بورتچی *jortcsi*, شیلانچی *šilandsi* (?), اختچی *akhtacsi* (lovász mester); a mesterség nevek کوشچی *kusdsi* (madarász, barszcsi (párducfogó), قوروقچی *kurukcsi* (szárító), تمغاجی *tamgadsü* (bélyegző), جبیهچی *dsibecsi* (vértés), یورغاجی *jorgadsü* (kötélgyártó), حلواجی *halvacsi* (halvás, halva-sütő), کیمهچی *kimecsi* (hajós), قویچی *kojcsi* (juhász). Ugyanezen képző a madarokról is használatik, p. o. قازچی *kazdsü* (lúdfogó), قوچی *kudsi* (?), تورناچی *tur-nacsi* (darvas), کیکچی *kijikdsi* (szarvasfogó), تاوشقانچی *ta-vuskandsü* (nyúl fogó). Perzsa szóban nincs ilyen képző; ők itt is többnyire török szóval élnek.

Azáltal, hogy némely szónak a végére egy *ds* (ج *dsim*) betűt ragasztanak, a cselekvésben valami sietés- vagy hamarságfélét akarnak jelenteni, p. o. تیککاج *tikkeds* mihelyt ültet vagy ültete, ایتکاج

mihelyt tesz vagy tön ; باغاج *bagads* mihelyt néz vagy néze, يارجاج *jarğads* mihelyt hasít vagy hasíta, ياپقاج *tapkads* mihelyt talál vagy találá, ساپقاج *szapkads* mihelyt vág vagy vága. — Egy másik képző akkor szokásos, ha valakinek dolgáról nem bizonyítás, hanem vélekedés, sejdítés után feltételezőkép nyilatkoznak, p. o. يارغوديك *jarğudik* (mintha ragyogna), كيلكو ديك *kilgü-dik* (mintha jönne, jövőként), بيلكوديك *bilgü-dik* (mintha tudna), ايتقوديك *ajtku-dik* (mintha mondana), قاتقوديك *kajtku-dik*, (minthafordúlna), اورغوديك *urgu-dik* (mintha verne), سورغوديك *szorgu-dik* (mintha kérdezne), mi mind a perzsában nem találhatik. A *k* és *r* (ك, ر) betűket (azaz tkp. كور végzetet) némely szók végéhez függesztik, s azáltal megerősítést, igyekezetet akarnak kifejezni, p. o. بيله كور *bile-gör*, tudjál (lásd vagy azon légy, hogy tudjál), يتا كور *jite-gör* juss (azon légy, hogy menj, juss).

Szín vagy más tulajdonság erősebb kifejezése végett a szó elébe ennek kezdőbetűjét teszik egy *m* vagy *p* betűt csatolván hozzá.

P-t csatolnak hozzá például ezekben : آپ آق *ap-ak* (igen fehér), قپ قرا *kap-kara* (igen fekete), قيب قزىل *kép-kizil* (igen vörös), ساپ سارغ *szap-szarğ* (igen sárga), بوپ يوماغ *ju-p-jumag* (igen puha), يپ ياسى *jap-jaszı* (igen sikk), آپ اچوغ *ap-acug* (igen nyílt), چوپ چوقور *csop-csokur* (igen tarka); — *m*-et ezekben : كم كوك *köm-kök* (igen kék), يام ياشيل *jam-jasıl* (igen zöld), جوم جوز *dsom-boz* (igen piros).

Némely szóhoz megint egy *vâv*-ot (و) meg *l* (ل)-t ragasztanak, s az által különös minőséget fejeznek ki, melyet a szultánok akár hadi, akár házi szolgálatjában álló emberek viselnek.

Így : سوزاول, (نيكاول?) ينكاول, چنكداول, قزاول, هراول, دپتاول, شغاول, بکاول, يساول, کيپتاول, دپتاول. — Másoknál csak az egy *l* (ل) hozzátételével ugyanazon viszony jö létre, p. o. قهال, سيورغال, توسقال, ترقال, تونقال, قبال, يسال. — A perzsák a karddal való döfést (سوغلوماق?) és vágást (چاپماق *csapmak*), a dsida szúrását (سانجماق *szandsmak*) és lökését (ايلماق *ilmak*) egyaránt ا ز *zed* (ütni) szóval jelentik.

Egy *k* (ق) hozzá tételével évszakhoz vagy más dologhoz hoz-

zák viszonyba a helyet, így قيشلاق *kislak*, téli lakóhely, kaszárnya; جابلق *jaqlak* nyári lakóhely, legelő; قوشلاق, اولاق. Ez azért is figyelemre méltó, mivel a perzsák magok is e török szókkal élnek.

Ilyen szó és a kifejezésben való finomság sok van, melyek csak azért maradtak rejtve, mert eddigelé senki ennek igazán így voltára nem fordította figyelmét. Azonban a könnyűség kedvéért csak perzsa nyelven való versszerzésre adták magokat a fáradságot restellő fiatal emberek. De valóban, ha valaki jól fontolóra veszi, hogy e nyelvben (a törökben) mennyi bőség találatik s mily tág annak tere, meg kell győződnie, hogy ebben az ékesszólás és versszerzés sokkal könnyebb leszén, és valóban könnyebb is. Azután, hogy a török nyelvnek egészszerű tökéletessége ennyi bizonyítókkal erősen bebizonyult, kell vala, hogy az e nép közül eredő tehetséges emberek ügyességöket és tehetségöket, önnön nyelvök fennállván, ne más nyelven mutassák meg, s habár mind a két nyelven való szólásra vala is képességök, inkább önnön nyelvöket kell vala öregbíteniök.

Hogy pedig ez lehessen, arra nem vezethet az, hogy a török előkelők tehetségei perzsa nyelven szerezzenek verset, a török nyelvet egészen félre tegyék; sőt hogy sokan ezen ne is tudjanak verset mondani, vagy ha mégis mondanak, mintha perzsa ember török nyelven szerzett volna verset, azokat (verseiket) mívelt török előtt ne olvashassák s elő ne hozhassák, a nélkül, hogy minden szavokban száz hiba és minden mondatjokban száz helytelenség ne találhatnék.

Ezekből úgy látszik, hogy mivel e nyelvben sok különös szó és kifejezés van, ezeknek szépen folyó renddé és tetszetes mondatokká való összekötésének is van nehézsége. A kezdőnek pedig természete oly nehézséggel járó versszerzéstől visszariad és szívesebben hajlik a könnyebb felé. Ez sokszor történvén, természete is megszokta; már pedig önnön szokását elhagyni, s még szokatlanhoz, mi egyszersmind nehezebb is volna, hajlandóságot érezni, fölötte nehéz dolog. Megint a ki maga látja, hogy mindenki csak effélével (perzsául való írással) foglalkozik, nem tartja illendőnek, a kor és divat embereinek útjától eltérni, és megmarad a (perzsászkodás) mellett.

Ezenkívül a kezdő úgy szokott, hogy ha természeti tehetségéből olyasmire (versszerzéshez t. i.) fog, azt e szakbeli hozzáértőknek bemutatván, vele ragyogni akar. Minthogy pedig az ebbeli szakértők csak perzsául beszélők és a török nyelvben járatlanok, természeténél fogva ama résztől (a töröktől) eltérően, az e szakkal (a versszerzéssel) foglalkozó néphez mutat hajlandóságot, és annak következtében e pártból való leszen, úgy a mint ezt más időben eleget láthatni.

VÁMBÉRY ÁRMIN.
